

પ્રકરણ : ૧૧:

:- સજનમાં ગુરુમહિમા :-

"ગુરુ અક્ષરાતીત ગાનદ, કલો વેદ જાણીએ,

સતગુરુ છે ચેતન પ્રભ, જીવન ધન્ય જાણીએ." - મૂળદાસ.

સાખીઓમાં ગુરુમહિમા

ગુરુનો નિરબધિ પ્રેમ એ જ શિષ્યની મૂકી છે. એ વિના જ્ઞાનની પરમ ચેતના પામી ન શકાય. જીવનની ચર્મદૃષ્ટિ એને સ્પષ્ટ કહે છે એમાં પણ સૂક્ષ્મનું દર્શન કરાવનાર અતિરમ્ય જોઈએ. જા માટે ગુરુ શિષ્યનું મેધાજનન કરે છે તે એમ ગુરુની ચકિત શિષ્યનું વ્રીનું નેત્ર બની રહે છે. શિષ્યને માટે જાના પ્રતિભાચક્ષુ આપનાર "ગુરુ અક્ષરાતીત ગાનદ" છે. અક્ષરાતીત ગાનદ તો પ્રજ્ઞાનદની સહોદર છે. તો ગુરુ પણ શિષ્યને મન પ્રત્યક્ષરૂપ ને ગાનદ-સ્વરૂપ છે. જા દૃષ્ટિએ ગુરુ ને પ્રત્યક્ષ અસેદરૂપે બિલસે છે. ગુરુ પ્રત્યક્ષરૂપ છે, ગુરુ ગોવિંદરૂપ છે. ચેતલે કબીર અને અન્ય સતો કહે છે:

"ગુરુ ગોવિંદ હોનું ખડે, કીસકુ લાગુ પાય,

બલિહારી ગુરુદેવકી, જિન ગોવિંદ દિયા ^{જાણ્યું} ~~જાણ્યું~~."

"ગુરુ વિના જ્ઞાન ન હોપજે, ગુરુ વિના મીલે ના ભેદ,

ગુરુ વિના સંશય ના મીટે, જ્ય જ્ય જ્ય ગુરુદેવ."

જાના ગુરુ મનને જીતવાની ને મનની દુર્બુતિ મટાડવાની શોધધિ છે. એના ચરણોમાં જતાં એ જ્ઞાનોપધિ લાધે છે.

"મન મારનકી શોધધિ, સત ગુરુ કેત ખતાય,

ઇચ્છિત પરમાનંદ કો, સો ગુરુ ચરણે જાય."

ગુરુ પારસમણિ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. પારસમણિ તો લોહા માત્રને કાચન કરે છે, પણ પોતાસ્વરૂપ બનાવવા અસમર્થ છે; ગુરુ તો બધું -

સ્વ-સ્વરૂપ કરી શકે છે અને એ રીતે બધું અપાને ગુરુ શિષ્યને સવાયો કરે છે.

"પારસમેં જોર સંતમેં, બડો અંતરો જાણ,

એ લુહા કયન કરે, જો કરે આપ સમાન."

આવા ગુરુનો કોઈ સાહેબ નથી, બધા પર એની સાહેબી છે. એ નિર્વિકાર ને નિર્ભય છે. અપાર સૃષ્ટિનો જ્ઞાન-મનીષાથી પાર પામનાર એ કવિમનીષી છે. ત્રિકાલાબાધિત સત્યોની સૂઝ એણે આત્મસાત્ કરી છે. વિશ્વની સચરાચર સૃષ્ટિનો જ્ઞાતા બનનાર ગુરુ સૃષ્ટિસર્જનનો મીમંસિક છે.

"નિરવિકાર નિરુપય તું હી, જોર સકલ ભા માંડી,

સબ પર તેરી સાહેબી, તુમ પર સાહેબ નાંહી."

"ગુરુ બિના જ્ઞાન ન મળે" એ કહેલીની પાછળ યોગદર્શનનો જપતપ, સંયમ ને શીલનો જ જ્ઞાનનો મહિમા છે. બધું ધૂમી બળે પણ જ્ઞાન તો ગુરુની પાસે જ મળવાનું છે. "ગિરિ ગિરધર સબ દુઢિયા, દેખા દેશ બિદેશ, જ્ઞાની રામ પાયા નહિ, હૈ બિના ગુરુ ઉપદેશ." આનો ગુરુ તેજ-પુજ સમાન છે. એની પ્રજ્ઞા સૂર્ય સમાન તેજ-રિશ્મી છે. જ્ઞાનના આલોકથી વિશ્વના અણુએ અણુને એ અજવાળો છે.

"તેજપુજ સદ્ગુરુ મીલે, જેસા સૂરજ ભાવ,

સબ અધિયારા મિટ ગયા, એ જ્ઞાની દેખા ગાવ"

"ગુરોસ્તુમીન" જેવી ઉક્તિ ગુરુ - શિષ્યના અપાર પ્રેમનું નિદર્શન

કરાવનાર છે. એમાં માત્ર મૌનમાં વસતા ગુરુની પ્રતિષ્ઠા શિષ્યના બધા જ સંશયોને ઈન્ન કરી શકે એવું સત્ય છુપાયું છે. આ વિષય પર આરુણી અને અન્વ શિષ્યોની કથાઓથી પુરાણસાહિત્ય ભરપૂર છે. આવા ગુરુના સંબંધો પાર બેઠ પણ પાગી નથી શકે એમ.

"એક સબદ ગુરુ દેવકા, તાકા ગર્વત તિગાર,

વાકે મુનિજન પહિતા, જેદ ન પાવે પાર."

અંતરાત્માને પણ ગુરુ ગણવામાં આવ્યો છે. મહાત્માજી આત્મરામના અવાજને મહત્ત્વ આપતા ને એ "રામ"નો મંત્ર જપતા એથી પણ આત્મરામની સાક્ષાત્ વિભૂતિમય વેદનાનો જ સાચા આપણને લાગે છે, એમ કબીર તો જાણીમાં કહે છે :

"કબીર હો નર મધ હે, ગુરુ કું કહેતે ઓર,
હરિ ગુરુ રહે મેં બસત, ગુરુ હૈ નહિ ઠોર."

ગુરુ, શિષ્યની કબોટી કરનાર છે. એમાં શિષ્યે પાર પડવાનું છે. આવા શિષ્યને જ ગુરુ પોતાસ્વરૂપ બનાવે છે.

"ન્યું સોની સોનું કરે, સબ પેલ નાખે શોધ,
જ્ઞાની ગુરુ કેસા કરે, સબ કામ કાટે બોધ,
જ્ઞાની ગુરુ જૈસા કરે, જૈસા લોહ લુહાર
સબહી મિટાવે કલ્મના, દિખાવે આપ દિદાર."

શરીરની માસનામયી વિષબેલને અમૃતમયી કરનાર ગુરુ છે. આવા ગુરુ માટે પ્રાણાપણ પણ ચોછું છે. જીવનમાં અમાપ વેદનાએ પડેલી છે. એ સહ બનાવનાર સંજીવની ગુરુ પાસે છે. જીવનના દુઃખમય ગૂઢ અજ્ઞાન ને અંધકારને બીધી નાખનાર વાણી તો ગુરુની છે.

"યહ તન વિષકી બેલરી, ગુરુ અમૃત કી ખાન,
સીસ દિયે જો ગુરુ મિલે, તો ભી સસ્તા જાન."

ગુરુનું જીવન એ જ્ઞાનની ઉપાસનાના યજ્ઞ જેવું છે. એ પોતે જ્ઞાન આપીને પણ જ્ઞાનને જ પીશે છે. ઇશ્વરના સંનિધ્યની ઝંખના એ જ એની સાધના છે ને એ માટે એનું સાધન જ્ઞાન છે. તત્ત્વદર્શનની સૂક્ષ્મ તર્ક-શુદ્ધ ચારાધના તરફ આપણને આવે છે. ઉપનિષદો વેદોના સાહ્યરૂપ ગણાય છે. ઉપનિષદોનો ગુરુની પાસે બેસીને મેળવવાનું જ્ઞાન એવો અર્થ પડાવાયો છે. ગુરુની સંનિધિ એ જ જ્ઞાનની સંનિધિ શિષ્યને મન બની રહે એ ઉપનિષદોની સાવના છે. "જ્ઞાનજનસલાકા"થી અંતર્યમુને વિરાટ સમક્ષ ધરી દે, ત્યારે અમસાન વિગલિત બને છે. બધામાં અજરઅમર પરમાત્માનો આલોક દૃશ્યમાન બને છે.

અનાહત નાદની સૃષ્ટિ શબ્દબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી અંતરને સંભરે છે.
અજ્ઞાનાપનું રટણ શરૂ થાય છે.

"સ્વાસાકી કર સુખરની, કર અજ્ઞા જાપ

પરમ તત્ત્વકો ધ્યાન ધર, સોઈ આપો આપ."

ભજનમાં "નુગરો" શબ્દ ગાળ ગણાય છે. કેટલાક પંથો ગુરુના પૂજારી છે. ગુરુના મહિમાને એમણે જીવનભર પ્રકટ કર્યો છે. ગુરુના જીવનધ્યેયનું ગુરુ બનીને સાચું આચારણ પણ પંથોએ કર્યું છે. માતા ગુરુ "કરણી બિના-કથની કથે" એમ નહોતા. પણ સમયની બલિહારી કહીએ તો સાચા ગુરુ પણ મળવા મુશ્કેલ છે. આ માટે ગુરુની પણ પરીક્ષા શિષ્યોએ કરતાં રહેવી જોઈએ. કબીર જેવા એટલે જ કહે છે:

"કરણી બિના કથની કથે, અગનાની દીન રાત

કુકર જયું ભુક્ત કીરે, સુની સુની ઇલાત.

કહેતે સો કરતે નહિ, મુખકે બહે લખાડ.

કાલા કબ લે જાયગા, સાહેબ કે દરબાર.

પડિત ગૌર મસાલગી, દોનુકું સૂઝે નહિ.

ગોરનકું કરે ચાંદના આપ ઘોરી માંહી."

સાચા ગુરુનો મહિમા એ જ ભજનિકોને મન ઇલે ને શ્રેષ્ઠ ભજનતત્ત્વ છે. એમને તો "ઝહેર પિલાવે સાચકા સો વીરલા તો કોક" એવો ગુરુ જોઈએ છે. માતા ગુરુ દુ-વચી રિકારો દ્વેષ, પાપ, તેર-ઝેર, હિંસાથી પરે છે. એનો સ્વાયં જ્ઞાનવિતરણનો છે. એણે અમર પિવાલો શિષ્યને પાવાનો છે.

અમર પિવાલો મારા સદ્ગુરુએ પાયો.

મન મસતાના જો ફરુ "દીવાનદ" - રવિદાસ

આગમ, પ્યાલા, ગારાથ ઇ. માં ગુરુલખિલ

સાચી સ્વરૂપમાં ગુરુમહિમા જોયા પછી હવે અન્ય ભજન-સ્વરૂપોમાં એ વિશે ચર્ચા કરીએ.

આગમ, ધ્યાન, આરાધ્ય અવસ્થાવાળી વગેરેમાં ગુરુસંકિત સ્થિત છે. વાણીની ચેતનાનો સંપર્ક ગુરુના અપારપ્રેમથી જ પામી શકાય. ગુરુ આવતાં જીવનમાં અધારનાં પડાનો દૂર થઈ જાય છે:

"અજવાણું હશે અજવાણું, ગુરુ આજ તમ આલ્યે રે મારે અજવાણું"

સદ્ગુરુ શબ્દ જ્યારે પ્રવહે સુણાવ્યો,

બેટયા શીમને ભાગ્યું પ્રમનું તાણું-

ગુરુ, આજ તમ આલ્યે રે મારે અજવાણું - જીવણ

ગુરુમાત્ર કવણાસર્પ નેત્રોની પ્રેમવર્ષા જ કરનારા નથી, એ તો છે - જન્મજન્મતરોની અધારલીલાને વિદારનાર જ્ઞાનજ્યોતિ. "માનવીનાં પટકામાં ધોરઅધારુ વરતાય છે ને અત્યંત વિકટ ચમ-પાટ સામે મોં ફાડીને પડ્યો છે. ત્યારે ગુરુ વિના કોઈ અધારા ઉલ્લેચે તેમ નથી, હાથ પકડીને બાટ બતાવે તેમ નથી. એટલે તો મૃત્યુ-લોકમાં ભોમિયા, ભેરુ ને મૂર્તિવંત કુટુણા સમા ગુરુનો મહિમા જાતે આપણા ભજનિક સંતો કહી પાકતા નથી." ^{૧૬૬} આમ ભજનમાં ગુરુ કેવા મનાઈ છે, એની પ્રતીત અનેક ભજનોમાંથી મળી રહે છે.

શિશ્ય પણ ગુરુને કેટકેટલા ભાવે સ્મરે છે એવો ગાય છે:

"બળના ભરેલા અમે જંગલના જીવડા,

અવધિના બાધ્યા ગુરુ હીલા છઈએ."

માણસ એકે તો પ્રાણી જ છે ને! એના પશુલાગને દેવત્વની કોટિમાં મૂકનાર બુદ્ધિ જાગૃત કરે છે તો ગુરુ જ. આવા જંગલના જીવડા જેવા ઝેરી સર્પ જેવી વૃત્તિવાળા માનવને નિર્વિર્ષ કરનાર એ છે. ફરીને અવધિન-
છ આઠ પૂરું થતાં સર્પને ઝેર પાછું મળે એમ માનવ પણ ગુરુમતથી પાછો ચલિત થાય છે ને ફરી ગુરુ સરણે જ જાય છે. આવા ગુરુનો પ્રતાપ થતાં "સપના જેવો છે સંસાર" એમ કહેનારા પણ છે.

"દયાનંદાસે ધરા તપાસી તો, ભાનદાસ છે ભેળા,

ગુરુ પરતાપે બોલ્યા "રવિ શાળ" તો વરતી લિયો વેળા રે."

૧. શ્રી મકરંદ દર્શ.

ધ્યાનદાસ એ ધ્યાનરમ્ય અભ્યાસમૂર્તિરૂપ શિષ્યનું પ્રતીક છે. ભાનદાસ એ સભાન જણતદ્દશાનો સંકેત છે. આ રીતે ગુરુ-કૃપા થતાં બેળા-સમયની ભૂમિકા રૂપ જ્ઞાનોપાસના શરૂ થાય છે.

ભજનિકોને મન જ્ઞાન એ અભ્યાસદશાની મસ્તી નથી એ તો સભાન ચેતનાની જ્યોતિરૂપ લીલા છે. એથી જ જ્ઞાનનો અર્થ બહુ જ વિસ્તૃત અર્થમાં લેવાનો છે. જગતના જડચેતનમાં વ્યાપી જ્ઞાનના સર્વ પ્રદેશો શિષ્યને ગમ્ય થતાં જરૂરી છે. પ્રજ્ઞાંડની અંત ને શરૂત પ્રકૃતિલીલાની અપારશક્તિમાં મન-પ્રાણ-આત્માના સર્વ વ્યાપારોને સંબધ કરવા જોઈએ. આ માટેની અગોચર વિદ્યા એના વિના બીજું કોણ આપે? આપણા યોગાભ્યાસમાં આની પૂર્ણ અપેક્ષા છે. તો નાદબ્રહ્મના ઉપાસનામણીમાં યોગસાધના અત્યંત આવશ્યક ગણવામાં આવી છે.

શિષ્યની સાધનાની અનેક રીતે પરીક્ષા કર્યા પછી, ગુરુ એને જ્ઞાનોપદેશ આપે છે. આ વિધિને "ખ્યાલો પાચો" તરીકે ઓળખવામાં આવી છે. આવા ખ્યાલો પાચા પછી શિષ્ય જે ભજનવાણીના ઝંકૃતિમય આલાપ આરાધે છે, એમાં શબ્દે શબ્દે ગુરુપ્રેમ પ્રકટે છે :

"ખ્યાલો મને પાચો રે, ગુરુએ અતિ પ્રેમ કરી,

પરિબ્રહ્મ ભાસ્યા રે, અદ્વૈતે સકળ ફળી ખ્યાલો,

સદ્ગુરુએ શ્રવણરસ રેડીયો, ચોંટયો રદિયા માંહી

સાધે સાધે સચરો, ઉનમુની રહે હેરાઈ,

રોમ રોમ પ્રકટી રે, પાછી વાળી નવ વળી, ખ્યાલો,

કથણીને ભકણી સરવે છૂટી, કેના ગાવાં રહ્યાં ગીત?

બોલણહારો આપે બોલાણો, આપે આપ અદ્વૈત અડો

"રવિરામ" રસ કહે કુણ શું, વસ્તુ વણુ શબ્દાની

પટો પટ બોલે રે, સ્વાગિ તો અનેક ધરી."

—અમરસે,
—રવિદાસ,

આવા સાધનામંત્રો અપાતાં જ શિષ્યને પૂર્ણ બ્રહ્મનો જ્યોતિમય માગ લલ્ય બને છે, અગોચર ઓચરબને છે, અગ્રાવ્ય ગ્રાવ્ય બને છે, અ-સ્વાદ્ય

એવો રસ ચાખવા મળે છે, અરૂપ રૂપ બને છે, એ રીતે રસ, રૂપ, સ્પર્શ
આદિનો અલૌકિક આનંદ પ્રાપ્ય બને છે. રોમરોમમાં સંસ્થાપનાનું
સ્વરૂપ પરમાત્માનો અનુભવ થતાં કરે એમાં ગુરુકૃપા જ છે.

સદ્ગુરુ વિના જીવનરહસ્યોનું દર્શન કોણ કરાવે! અને એ રહસ્યો
પામતાં તો દીલમાં દીલો અખંડ પ્રજ્વલતા કરે, સવના બંધનો ટળી જાય,
અક્ષરતીત પરમતત્ત્વ લક્ષ્ય બની જાય, આત્માનું કુંદન પ્રભુમય પાટમાં
પરિણમે ને એમ થતાં સોહમ શબ્દની લેહ અન્યાન્યાપ રૂપે પટડામાં લાગી
જાય.

"હલ તો દરિયામાં અખંડ દીલો, દેખ્યા વિના મન માફ ડોલે,
ભાઈ ભૂતિના ભૂલા, ભાવો ભલ ભૂલા, સત્ગુરુ વિના તારાં કોણ બોલે?
આ કાયામાં રતન અમુલ્ય... વસ્તુ ભરેલ, માટે ભણ તોલે
સોહમ શબ્દકા, કરી લે ગુજારા, "મેરામ" સત્ગુરુ માટે બોલે." - રવિદાસ.
સત્સારની અસારતા જીવનને કલુષિત કરી નાખે, વેદનાના વણકારા
જેવું જીવન બની જાય, આવી દશામાં મનનો વૈરાગી બને છે.

"હમ જોગી સો રહે અકેલા, સત્ગુરુ ભાણ જાનીકા ચેલા
સદ્ગુરુ આગે કરી લીના, સત્ગુરુ વિના મન રહે બહુ દીના
હીરદે જ્ઞાન-ગુરુ પ્રગટાનાં, હમહી મીટે હમ રહે નહિ દાના,
હમ નહિ થાવર જંગમ કરમાં, હમ નહિ જાતવરણ આસરમાં,
હમ નહિ પૃથ્વી પવન નીર તત્ત્વા, હમ નહિ કબી સૃષ્ટિ ન સત્ત્વા"
- રવિદાસ.

ગુરુ - સ્વરૂપમાં આત્મવિલોપન આટલી હદે ભક્ત કરે છે તે એ
રીતે મનમસ્તીનો મારગડો કાપવા સમર્થ બને છે.

ઢેબટે તો એકલનો ઢેહી, નોધારાનો આધાર, અનેકનો ઢેહી એવો
પ્રભુ જ સાચા અર્થમાં સદ્ગુરુ છે.

" એવા સત્ગુરુ નોધારાના આધાર, એવા એકલના ઢેહી રે,

સાગ્યાના ભેરુ હોશ - રવિદાસ.

સત્ય પણ જો માનવરૂપે જન્મે તો! પણ એ તો માનવમાં પ્રકટી શકે ને એવા સત્યસ્વરૂપ ગુરુનો મહિમા બંધનીય છે.

"કોઈ જાગેદા, કોઈ ^{ચેતેદા} ચેતેદા, સપનેકી બુદ્ધિ સમજ — ટેક એક દિન જાગે, દો દિન જાગે, કહાં ભયે સપન થેન મદમાણી, જેસા ચેદા બીજકા પ્રગટયા, ફેર અધારી રાતી — કોઈ જાગેદા. સત્ય શબ્દ સતગુરુકા ગ્રહી લે, દેખ તપાસી નામા. — રવિસાબ

ભજનમાં સતસંગને પણ ગુરુ સમાન ગણવામાં આવ્યો છે. "આવા સંતને જાણીએ શ્રી જગદીશ". બધું સંતને સોંપી ચાલીએ તો દેહિક ^(કાર) સમી જાય, મમલાનનો નિર્લેપ સાધી શકાય. અંતરમાંથી હું — તું ટળી જાય, હરિરસ પીનાર અને એમાં જ લીન રહેનાર ગુરુ અર્જુન ^{મહા} નંદનું ધામ છે.

"હરિરસ માહી રે, રસરૂપ યહ રહો રે, હાં રે સતગુરુ સાચા રામ — — — હાં રે એ તો અર્જુનનંદનું ધામ."

"તન મન સોંપ્યું રે, સદગુરુ ચરણ રે, પ્રેમે પિયુષને કીધા હાથ અહોનિશ જાણું રે પ્રેમ — આનંદમાં રે, આં જોઉં તો હરિ ^{મહા} પૂર." જનનના હલાહલને હરી લેનાર ગારુડી તરીકે ગુરુને ધિરદાનવામાં આવે છે:

"સતગુરુ મેરે ગારુડી, કીધી મુજ પર મે"ર.

પોરો દીનો મરમરો, ઉતર ગયા સબ ઝેર."

અહંકારનો માર્યો માનવી પ્રભુમય કેવી રીતે યહ શકે? "આપોપું" ટળી જતાં બધા જ સદ્ગુણો પ્રકટે છે. અનેક ભજનો આવા અહંકારનું વિગલન પ્રબોધે છે. એમાં સંત, ગુરુ, સતસંગ, જ્ઞાનચર્યા, કર્મચર્યા, પ્રારબ્ધ પર શ્રદ્ધા વિશે જ કહેવાયું છે; એમાં નિર્મલ મન-ચિત્તનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. અમૂલ શ્રદ્ધા, દેહ મનોબળ, આત્માનું દિલ્લ-સ્વરૂપ અનેક રૂપકોથી ગાવામાં આવ્યું છે. ગુરુકૃપા સર્વ આત્માનું અર્જુન દર્શન કરાવનાર છે. અમરપદનું લક્ષ્ય સાકાર કરનાર પણ એ જ છે. આનો ગુરુ સર્વોચ્છૈશ્વર છે. સર્વ ચૈતસિક ને માનસિક શક્તિને ગટગટાવીને પી જનર પણ એ છે.

હુકકાનુ પ્રતિપ મહી કેલુ શબ્દસ્થ થયું છે તે જુઓ:

"મેરાસતગુરુ હે સરવગી, હુકા પિયો ૭ --

શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમી પિઠ બ્રહ્મમંડિત, ઉપર મૈરુ તણાં મંડાણ.

નીચે પીલે નૂર નિરવાણ, રસડા રંગી--

સહસ્ર કમલની ચલમ કીની, તમાકુ તીન ગુણની લીની,

બ્રહ્મ અમની માંહે તલબી દીની, જળ જાલઈ જંગી -

પ્રેમે પાણી વડે તે પીલે, ગુરુગમ ગગન મંડલ મડાડે

તરિપત હોય તો પૂરા મળે, સતના સંગી.....

હરદમ હુકા પરગટ પીધાં, "રવિરામ" સદ્ગુરુ રીંબદે સિધ્યા

અવિચળ પટા લખાવી લીધા, બ્રમણાં ભળી..... મેરા."

જીવન એક સાધના છે. એ સાધના સફળ કરવા માટે કોઈ દિવ્ય પ્રેરણા જોઈએ, અતિરિક્ત ચેતના જોઈએ. ચેતના જીવનના સર્વવ્યપારોને ગતિમાન કરે છે. આનંદની સમસ્ત અંતરવ્યાપી સંનિધિમાં માણસને એ મુકી દે છે. પ્રેમનો પારાવાર હિલોળા લેતો અંતરમાં લાગ્યો કરે, ને નિરવધિ શાંતિનો અનુભવ થવાં કરે, એલું સાધનાના ગુરુ જ અર્પી શકે. સચ્ચિદાનંદની અનુભૂતિ એ પણ પ્રભુસ્વરૂપનો એક સાક્ષાત્કાર ગણી શકાય. આલું નિરાળું દર્શન પ્રેરનાર ગુરુઓના જ્ઞાણસ્વીકાર અનેક પુરાણકથાઓમાં છે. આવા પોરા સિદ્ધ ગુરુ-શિષ્યના સંબંધોની ભૂમિકા ભજનસ્વરૂપોમાં છે. આથી ભાવસંદર્ભોની શ્રેષ્ઠતા સિધ્ધ થતી હોય એ કોટિના ગુરુઓ ને શિષ્યોના વિશેષ નામોનું રટણ ભજનમાં થયું છે.

"સતગુરુ મલ્યા, અમર જડિયા, પ્રેમ જ્યોત અજવાળાં"--સેવારામ

આપણા અનેક સંપ્રદાયો ને પંથોમાં ગુરુમહિમા કથા-ગાનથી વ્યક્ત થયો છે. નાથ સંપ્રદાય અધોરપથ, નિજાર પથ, નિર્ગુણમાર્ગ, વગેરેમાં - ગુરુપૂજા આડંબ ગ્રંથોમાં આવી છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપસિનામાં ગુરુ એટલે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ, મહામાર્ગીઓ તો ગુરુની દીક્ષા વિના પાટમાં વેસી ન શકાય એમ કહે છે. ગુરુની કંઠી બાંધ્યા વગર કોઈપણ પંથની -

આરાધના સિદ્ધ નથી એવી માન્યતા પણ કેટલાક સંપ્રદાયોમાં છે. સગુણ માર્ગના મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયો પણ ગુરુ - આચાર્યોનાં વંધનો ઉપાસનામાં સ્વીકારીને ચાલે છે. સંપ્રદાયો ને પથો ગુરુ વિનાના મળવા કે પૂજવા યોગ્ય નથી, એવી કંત-કથાઓ પણ ભારતમાં ઘણી મળશે. નૂગરો શબ્દ જ ભજનની દુનિયામાં ગાળ - અપશબ્દ મળાય છે.

ગુરુ શ્રદ્ધેય છે કઈ રીતે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગુરુ તરીકે પદને શ્લોકભાવનાર વ્યક્તિના જીવનક્રમમાંથી મળી રહેલો જોઈએ. શીલ જ્ઞાન અને સાધનાનો ત્રિવેણીસંગમ જે વ્યક્તિમાં આદર્શરૂપે સધાયો છે એવા ગુરુ હોવા ધટે. એ કોઈ પણ વ્યક્તિને ઘાટે આદરણીય ને આચરણીય છે. ગીતા પણ આવી આદર્શ ભાવનામંત્રી વિભૂતિઓમાં પરમાત્માનો વાસ છે એમ કહે છે. અખૂટ શક્તિનું બળ ધરાવનાર શ્રદ્ધામૂર્તિઓ માનવતાના સજીવ સ્ત્રોતો છે. "મારું જીવન એ જ મારો સર્વોચ્ચ સંદેશ" એમ કહેનાર ગાંધીજી જેવા સંતોની જરૂર જમાને જમાને જાગી છે ને સમાજે પોતાની દૃષ્ટિથી આવી વિરલ વ્યક્તિઓને ગુરુપદે સ્થાપી છે.

" ઉસા ચલો સત્ ગુરુજના દેશમાં,

----- તારી કગલા બુદ્ધિ મટી જાય રે,

ચલો સત્ ગુરુજના દેશમાં જ રે,

તારી આવાગમણ મટી જાય રે. "

- ડુંગરપુરી -

પ્રેમીને મન 'આત્મા બોળામે તે વર' તો ભક્તશિલ્પને મન 'આત્મા બોળામે તે ગુરુ' ગુરુ-ને બોળાવવા અનેક પ્રકારની યોગ્યતા જોઈએ. અંતરની સચ્ચાઈ અને અખંડ શ્રદ્ધાબળે કેળવેલો મનો નિગ્રહ ગુરુના દેવત્વને પિછાની ને પામી શકે.

નિજારપથમાં ગુરુ મહિમા :-

" પણ સતગુરુ વચને, હળીને હાલીએ, મારો ધર્મ આપણે યાગીએ.
સારમાં સાર વસ્તુ, તેમાં છે રે હાં... ને વચન બેઠી તેમાં મળે.

પર પ્રહમ કેરો સાર એમાં રે હાં... ને જોતા તે વસ્તુ તેમાં મળે."

— મારકંડ જ્ઞાપિ.

ગુરુ તો ધર્મધુરંધર છે. એના ચરણોમાં પૃથ્વી વસે છે. અરે
અઠારસાર વનરૂપતિ ને અઠકુળ પર્વત પણ ત્યાં જ રહે છે. આવી ગુરુ
એકલીસ પ્રહમમાં રમી રહ્યો છે:

" ધર્મધુરંધર, ધન્ય કહીએ રે હાં... સનાતન નિજારી પૂરતો તેને કહીએ
અઠકુળ પર્વત પચાસકો, પૃથ્વી તેના ચરણમાં ઠરી રહી હાં...
અઠારે સાર વનરૂપતિમાં, એક ઠાણું નથી, કઈ એકલીસે પ્રહમમાં રમી રહ્યું

— મારકંડ જ્ઞાપી

લજનોમાં મરજવા તરીકે ગુરુને બિરદાવવામાં આવે છે.
ધર્મસાગરમાંથી મોતી વીણી લાવનાર ગુરુ અલખદર્શક કરાવે છે.

" પણ સતને કારણ, સીસ ઉતારીને ચાલે....."

" પોતા તણું તો નવ ગણે, પરમારથ પહેલાં સહુથી પહેલે ચાલે.

તે મરજવા પુરુષને, અલખને મળે હાં.....

— મારકંડ જ્ઞાપિ

આવા ગુરુને શેષ સરખા પણ જપે છે:

" શેષ સરખા પણ, એને જપે રે હાં... ને તેનું દર્શન કયારે કરે."

ગુરુને આરાધનાનો ધર્મ ?

" આરાધી પુરુષ તો તેને કહીએ હાં..

" આરાધી હોય તેને આરાધવા હાં રે હાં."

ખોટા ધર્મસાધુઓ પણ નિંદાપાત્ર ઠર્યા છે :

" નામ સાધુ ને આચરણ કોણ ન ટળે :

સતગુરુ સાસ્ત્રનું કહ્યું નવ માને

આપો મુને અણિમાન ન ટળે, ઉકરતીનો આહાર ન મલે "

મહાલક્ષ્મી તો પણ કેવા હોવા જોઈએ ?

" મહાલક્ષ્મી તો કોને કહીએ રે હાં.....

આપે તે અજાગી રહે.

પ્રેમે કરીને પરમારથ આકરે,

પોતાનું પુન્ય લઈને ગુરુજીને સોંપે"— મારકંડ રાષ્ટ્ર.

કબીરપંથમાં ગુરુ મહિમા

"ગુરુ ગમ વિના વાત કેસી, સત ગુરુ વિના વાત કેસી ?

કોઈ મિલે સત ઉપદેસી, કોઈ મીલે સત ઉપદેસી.

કોઈ ઓરે સોનારૂપા, કોઈ ઓરે હીરલા, મારો સતગુરુ ઓરે હીરલા.

— કબીર.

ગુરુ પાસે જઈ જ્ઞાનબુદ્ધિ લાવવાની વાત કબીર કરે છે. એ રીતે મલયપદ પામવું છે. એના ચરણમાં તન, મન ને ધન અર્પણ કરવું છે. એના આપેલા મંત્રરૂપ શબ્દને જીવનમાં ઉતારવું છે અને દુર્મતિ દૂર કરવી છે.

" ચાલો જાએ ગુરુજીની પાસ, જ્ઞાનબુદ્ધિ લાગીએ,

લઈએ અલકજનન નામ, અભયપદ પામીએ.

તા મન ધન અર્પણ, ગુરુજીના ગુણમાં.....

સદગુરુજીને શબ્દ દીવ્યપિણ શબ્દ નવ લિયા. — કબીર.

ગુરુ શબ્દ-બાણ ફેંકીને જડતાનો ધાત કરે છે :

" હૈ જ્ઞાન દ્યાનસે માચાં, સતગુરુ, જ્ઞાન દ્યાનસે માચાં.

છૂરી ન મારી, કટારી ન મારી, શબ્દજુના મારલ ચારા"—કબીર.

સુકરણી કરીને માનવતા ગાયરીએ :

"સુકરત ફૂલ ગુલાલ કૈ, ગુરુ વિના લજ્જો ન જાવે " — કબીર

અચળ મનને ગુરુ વિના કોણ સમજાવી શકે !

"મન તોહે કેહી બિધ સમજાઉ" આ આશુ સજન
ભાવાસિલ્પકિતના નમૂના તરીકે સુંદર છે.

"ગુરુ બિન કોન બતાવે પાટ, બડા બિકટ ચમ પાટ.
પ્રાંતિ કી પહાડી નદિયા, બીચમેં ચલકારકી લાટ.
કામ ક્રોધ દો પવંતકાઢે, લોભ ચોર સંગાય.

મદ મત્સરકા મેહ બરસતા, માયા પવન બહે દાટ

કહત "કબીર" સુનો ભાઈ સાધુ, કયો નરના ચમપાટ?"

કબીરનું ગુરુને વિષય તરીકે મઠી લેતું આ સજન નિર્ગુણપ્રભ
એ જ જાણે કે ગુરુ છે. એના ભાવ વ્યક્ત કરે છે. ગુરુના મોનને જ
લક્ષ્યીભૂત કરતું આ સજનની ટેક સૂચે છે કે ગુરુ "નિરબાણી" મોનરૂપ
ને નિર્વાણ- મોક્ષ-રૂપ છે:

"સદ્ગુરુ નિરબાણી નિરબાણી,

અને રાણી મુક્તિ ભરે છે પાણી..... ટેક.

સજનોમદ ગુરુસ્વરૂપનો આવો અપૂર્વ મહિમા સિન્ન સિન્ન સપ્રદાયોએ
વર્ણવ્યો છે.